

PAPER DETAILS

TITLE: Türkiye'de Akademide Sosyal Politika Geleneginin Dogusu ve Gelisimi Üzerine Tarihse1 Bir Yeniden Degerlendirme

AUTHORS: Ahmet MAKAL

PAGES: 17-30

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2575914>

Türkiye’de Akademide Sosyal Politika Geleneğinin Doğuşu ve Gelişimi Üzerine Tarihsel Bir Yeniden Değerlendirme

Ahmet MAKAL*

Özet: “Sosyal politika” Türkiye’de üniversitelerde ve diğer akademik platformlarda giderek yaygınlaşmakta ve popüler bir disiplin haline gelmektedir. Bu süreçte, yakın tarihlere kadar sosyal politika disiplininin esas gelişme platformu olan Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerinin yanı sıra; sosyoloji, siyaset bilimi gibi değişik disiplinlerden gelen akademisyenler de alana ilişkin araştırma, yayın ve diğer etkinlikleriyle katkıda bulunmaktadır. Bir diğer gelişme ise Türkiye’de sosyal politika düşüncesinin doğuş ve gelişimine ilişkin bazı farklı görüşlerin ortaya çıkmış olmasıdır. Bugüne kadar Türkiye’de sosyal politika geleneğinin oluşumunda iki ana çizginin varlığı kabul edilirdi. Buna göre, birinci çizgiyi 1930’larda İstanbul’da Gerhard Kessler başlatmış, bu çizgiye 1950’li yıllarda Ankara’da Cahit Talas’ın öncülük ettiği ikinci çizgi eklenmişti. Bu yazımızda esas olarak, Türkiye’de sosyal politika geleneğini ve öncülerini farklı biçimde kurgulayan bazı yeni ve farklı yorumları inceleme konusu yapıyoruz. Geleneğin öncüsü ve sürdürücüsü akademisyenlerin alana katkılarından hareket ederek yapmış olduğumuz değerlendirmeler, bugüne kadarki kabullerin isabetli olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, bu gelenek ve oluşturucuları konusundaki bilgimizi yetersiz görüyor ve bu konuda daha çok çalışma yapmanın gerekliliğini vurguluyoruz.

Anahtar sözcükler: Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümleri, Cahit Talas, Gerhard Kessler, Orhan Tuna, Sosyal politika, Türkiye’de sosyal politika geleneği.

A Historical Re-Evaluation on the Rise and Development of Social Policy Tradition in Academia in Turkey

Abstract: "Social policy" is becoming increasingly common and a popular discipline in universities and other academic platforms in Turkey. Labour Economics and Industrial Relations Departments which have been the main development platform for the idea of

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü.

social policy until recently as well as academics from different disciplines such as sociology and political science contribute to this process with research, publications and other activities related to the field. Another development is the emergence of some different opinions concerning the rise and development of the idea of social policy in Turkey. Until now, the existence of two main lines in the formation of the tradition of social policy in Turkey was considered. Accordingly, Gerhard Kessler launched the first line in Istanbul in 1930s; the second line led by Cahit Talas was added to this line in Ankara in the 1950s. In this article, we are mainly examining some new and different interpretations which construct the tradition and precursors of social policy in Turkey in different formats. Our evaluations based on the contributions to the field of the academics who are the precursors and followers of the tradition reveal that assumptions made so far are accurate. However we consider that our knowledge about this tradition and its creators is insufficient and we emphasize the need for further study in this field.

Key words: Labour Economics and Industrial Relations Departments, Cahit Talas, Gerhard Kessler, Orhan Tuna, Social policy, Social policy tradition in Turkey.

Giriş

Sosyal politika, günümüzde Türkiye’de hiç bir zaman olmadığı kadar popüler bir akademik uğraşı alanı haline dönüşmüş durumda. Bu popülerlik, hiç kuşkusuz, dünyada ve Türkiye’de son 20-30 yılda yaşanan iktisadi ve sosyal gelişmelerle yakından bağlantılı bir süreç. Üniversitelerimizde 1930’larda başlayan ve günümüzde esas olarak Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümleri ve buralardaki akademisyenler aracılığıyla sürdürülen etkinlikler, sosyal politika alanındaki akademik çabaların birinci platformunu oluşturuyor. Bu bölümler dışında, değişik üniversitelerde sosyal politika alanında çalışan akademisyenler ile bunların bileşeni olduğu oluşumlar da ikinci ana platformu oluşturuyor. Kişisel açıdan bakıldığında, biz birinci çizgi içerisinde 36 yıldır bu geleneğin bir parçası olmaya gayret gösteriyoruz. Temel akademik ilgi alanımız olan Türkiye’nin sosyal politika tarihi üzerindeki çalışmalarımız, bizi Türkiye’de tarihsel süreç içinde sosyal politika disiplininin gelişimiyle ilgilenmeye de götürüyor ve bu bağlamda bölümlerimizin tarihine ve bugününe eğilen çalışmalar da yapıyoruz. Bu süreç, zaman içerisinde bilimsel kongrelerde sunduğumuz tebliğler ile iki makalenin ortaya çıkmasına da yol açmıştı (Makal, 2008; Makal, 2013). Son dönemlerde sosyal politika alanında yaşanan gelişmeler ve ülkemizde sosyal politika geleneğinin oluşumuna ilişkin bazı tartışmalar, bu konuya biraz da farklı boyutlarıyla yeni baştan eğilme ve bir değerlendirme yapma ihtiyacını doğurdu. Elinizdeki makalede,

kısa ama özlü biçimde bunu yapmaya çalışıyoruz. Şüphesiz ki, burada yapacağımız değerlendirmeler sınırlıdır ve bu konular üzerinde daha kapsamlı ve derin çalışmalar yapılmasında fayda vardır. Çalışmamızın vargılarından birini, daha burada kısaca belirtmekte fayda görüyorum: Türkiye’de sosyal politika disiplininin gelişimi ile bu gelişimde hayatî rol oynamış akademisyenlerin büyük bölümünün yaşamları ve çalışmaları sosyal politika yazınımda yeterince değerlendirilmemiştir. Alanın iki öncü ismi olan Kessler ve Talas üzerinde dâhi henüz doyurucu çalışmalar yapılabilmiş değildir.¹ Türkiye’de akademide sosyal politika geleneğinin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için, bu önemli isimler üzerinde kapsamlı çalışmalar yapılmasını bir zorunluluk olarak görüyoruz. Aksi takdirde, alanın tarihine ilişkin olarak, çalışmamızda kapsamlı biçimde ele alacağımız eksik ve yanlış değerlendirmelerin ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır.

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümleri ve Sosyal Politika

Türkiye’de akademide sosyal politika geleneğinin başlangıcı, 1930’lu yıllara kadar uzanır. Bu geleneğin oluşmasında, Nazi Almanyası’ndan kaçarak ülkemize gelen Gerhard Kessler’in belirleyici bir katkısı vardır. 1930’lu yılların başından itibaren İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi’nde önce sosyoloji, daha sonra ise 1936 yılından itibaren içtimâî siyaset dersleri vermeye başlayan Kessler, yetiştirdiği öğrenciler, yaptığı akademik araştırma ve yayınlar yanında, mesleğin gelişmesine de ciddi katkılarda bulunmuş; başta asistanı Orhan Tuna olmak üzere, kendisini takip eden bir sosyal politikacılar kuşağının yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Kessler’le başlayan bu sosyal politika ve sosyal politikacılar çizgisinin yanında, ikinci bir çizgi de Ankara’da Mülkiye’de oluşmuştur. Önce kuruluşunun ilk yıllarında Çalışma Bakanlığı’nda çalışan, 1953 yılından itibaren de Mülkiye’de alana ilişkin dersler vermeye başlayan Cahit Talas, Türk sosyal politika geleneğinin bu ikinci ana çizgisinin oluşturucusudur. Sosyal politika anlayışı açısından değerlendirildiğinde, bu iki çizginin değerlendirilebilmesi hiç de kolay değildir. Bunun için, her iki çizgi arasındaki benzerlik ve farklılıklar kadar, çizgilerin kendi içindeki farklılıkların da ortaya konması icap eder. Ancak, yazımızın sınırlı kapsamı içinde ve en genel çizgileriyle bakıldığında, rezervli biçimde de olsa, iki ana eksenden biri olan Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin sosyal politika alanına yaklaşımının daha sosyal bir içerik taşıdığı düşüncesini taşıyorum. Bu rezervli değerlendirmemiz, İstanbul Üniversitesi’nin temsil ettiği çizginin sosyal olmadığı biçiminde değil, daha heterojen bir yapı gösterdiği ve içinde daha farklı yaklaşımlara sahip akademisyenlerin bulunduğu biçiminde anlamlandırılmalıdır. Durum böyle olunca, İstanbul’daki geleneği tek bir çizgiye indirgemek ya da bu çizgi içindeki başat

¹ Örneğin, bilebildiğimiz kadarıyla öncü isimlerden Prof. Dr. Cahit Talas konusunda sadece bir yüksek lisans tezi yazılmış durumdadır. Bakınız, Özdemir, 2013.

yaklaşımın hangisi olduğunu belirlemek de, daha sonra ele alacağımız gibi, epeyce problemlili hale gelmektedir.

Türk sosyal politika geleneği içinde iki ana çizgiyi temsil eden *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi* ve *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi*’ndeki “Sosyal Siyaset ve İş Hukuku” kürsüleri, 1982 yılında bir bölümleştirmeye başlangıç teşkil etmiş, değişik üniversitelerde *Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri* bölümleri kurulmaya başlanmıştır. YÖK öncesi dönemde birkaç üniversitede sosyal politika alanında uğraşı veren kürsüler var iken, YÖK sonrası dönemdeki bölümleşme ile bu alanda uğraşı veren akademisyenlerin sayısı ile bunların bulunduğu bölüm ve üniversitelerin sayısı sürekli artış göstermiştir (Makal, 2008: 12). Bu bölümler, günümüzde 40 civarında üniversitede, İktisadi ve İdari Bilimler Fakülteleri bünyesinde yer alır hâle gelmiştir. Böyle bakıldığında, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümleri, Türkiye’de 1930’lu yıllarda başlayan ve günümüzde de devam eden bir geleneğin sürdürücüsü olarak görünmektedirler. Bu 40 kadar bölümde çalışan yüzlerce akademisyenin varlığıyla, hem sosyal politika alanında çalışan insanların sayısı artmış, hem de uğraşı alanları ve üzerinde çalışılan konular çeşitlenmiştir. Bu bölümlere ilişkin kapsamlı bir değerlendirmeyi, daha önceki bir makalemizde yapmış olduğumuz için (Makal, 2008), burada önemli gördüğümüz bir soruna, sosyal bilimler arası ilişkiler açısından bu bölümlerin durumuna ilişkin görüşümüzü kısaca tekrarlamakla yetiniyoruz.

Sosyal Bilimler Arası İlişkiler Açısından Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümlerine İlişkin Eleştirel Bir Değerlendirme

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümleri, 32 yılı bulan yaşamlarında Türkiye’deki bilimsel bilgi üretimine ve eğitime önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu katkılar, bu yazımızın çerçevesi dışında kalmaktadır. Ancak, bölümlerin diğer sosyal disiplinlerle ilişkileri açısından eleştirilerimi kısaca tekrarlamakta fayda mülâhaza ederim.² En genel çizgileriyle değerlendirildiğinde, alanımızın disiplinler arası niteliği son derecede belirgindir. Disiplinimiz; siyaset bilimine, iktisada, sosyolojiye, hukuka, psikolojiye ve başka birçok sosyal disiplinin uğraşı alanlarına uzanarak, onlarla eklemlenmektedir. Bu özellik, bir taraftan uğraşı alanımızı son derecede geniş, renkli ve zevkli kılarken, diğer taraftan da sorumluluklarımızı artırmaktadır. Sosyal bilimler alanında son yılların en önemli akademik tartışmalarından biri olan ve “sosyal bilimler arasındaki bariyerleri yıkma” biçiminde formüle edilen gelişmeler hatırlanırsa, disiplinimiz açısından bir ikilem karşısında kalmaktayız. İzleyebileceğimiz yollardan biri, disiplinimizi diğer sosyal disiplinlerle –iktisatla, siyasetle, tarihle ve diğerleriyle- besleyip, daha derin ve

² Makal, 2008’de ele aldığımız bu konular üzerinde faydalı başka bazı eleştiri ve değerlendirmeler için bakınız, Koray, 2013.

analitik hale getirerek, geliştirmenin yollarını araştırmak ve bulmaktır. Bu yolu izlemememiz ve alanımızın disiplinler arası niteliğini göz ardı etmemiz durumunda karşımızda kalan seçenek ise onun giderek diğer sosyal disiplinlerden yalıtılması ve yüzeyselleşmeye, sığlaşmaya terk edilmesidir. Kanımca, diğer sosyal disiplinlerle ilişkilerimiz açısından önümüzdeki alternatifler bunlardır.

Bu değerlendirmeler ışığında bakıldığında, diğer sosyal disiplinlerle ilişkilerimizin olması gereken düzeyde olduğunu söylemek zordur. İlişkilerimiz olması gerektiği kadar güçlü değildir ve bu durum disiplinimizi zayıflatmış gibi, bizi de sosyal bilimler camiasının nispeten dış halkalarında konuşlandırmaktadır. Kuşkusuz ki bunda, görece daha yeni bir alanı kendilerine yakın bulmayan diğer sosyal disiplinlere mensup bazı bilim adamlarının önyargılı düşüncelerinin de etkisi vardır. Ancak, diğer disiplinlere yönelik benzeri önyargıların, bizim alanımızdan bazı kişilerde de bir biçimde olmadığını söylemek güçtür. Sonuçta, hem yaptıklarımızı diğer sosyal disiplinlere yeterince tanıtamamak, hem de kendimizi onlara yeterince açmama anlamında; esas sorumlunun bizler olduğu düşüncesini taşıdığımı ifade etmeliyim. Disiplin itibarıyla, içe kapalı bir yaşamı ve kendi yağımızla kavrulmayı tercih ediyoruz ve şaka payıyla ifade etmek gerekirse, aşırı ithal ikameci politikalar izliyoruz. Kendi dergilerimizin, kendi toplantılarımızın olması kuşkusuz son derecede olumludur, ama bu dışarıya açılmamıza bir engel de oluşturmamalıdır. Diğer sosyal disiplinlerin bilgi alanlarından yeterince yararlanmadığımız gibi, onları da kendi alanımızdan yeterince yararlandırmıyoruz. Bu cümleyi, yararlandırılabileceğimiz halde yararlandırmıyoruz şeklinde okumak gerek. Bir başka ifadeyle, aslında onlara reel olarak verdiklerimiz, potansiyel olarak verebileceklerimizden daha az. Bunun ana nedenlerinden biri, sosyal disiplinler arası bilgi değiş-tokuş alanlarına yeterince katılmamamız. Örneğin, iki yılda bir Türkiye’de değişik sosyal bilimler mensuplarını bir araya getiren ve benzeri oluşumlar gibi, insanların akademik çalışmalarını diğerlerine tanıttığı bir akademik fuar olma niteliğini taşıyan Türk Sosyal Bilimler Kongresi’nin geçmiş programlarına bir göz atıldığında, bölümlerimizin temsil oranının, olması gerekenin çok altında olduğu rahatlıkla görülebilir. Türkiye’de akademik-entelektüel camianın yaygınlıkla izlediği dergilerde de sıklıkla yer almıyoruz. Son yıllarda öğretim elemanlarımızın bu ve benzeri etkinliklere ve yayın organlarına daha çok ilgi göstermesi ise sevindiricidir (Makal, 2008: 16-17).

Diğer Akademik Platformlar ve Farklı Sosyal Politika Anlayışları

Günümüzde Türkiye’de sosyal politika alanına ilgi duyan ve bu alanda etkinlikler ve yayınlar gerçekleştiren akademisyenlerin bir bölümü, değişik üniversitelerde Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümleri dışındaki akademik birimlerde yer alıyor. Bu akademisyenlerin büyük bölümü köken olarak iktisat, sosyoloji, siyaset bilimi gibi bazı temel disiplinlerden geliyorlar. Sosyal politikaya ilgilerinin ise

daha çok akademik yaşamlarının belirli bir evresinde gelişmiş olduğu ve diğer çalışmalarıyla bağlantılı olarak bu alana uzandıkları söylenebilir. Bu akademisyenlerin alana ilişkin bireysel çalışmaları ve yayınları yanında, öncülük ettikleri bazı platformlar ile (Boğaziçi Sosyal Politika Platformu gibi, web sayfası: <http://www.spf.boun.edu.tr/index.php/tr>), lisansüstü eğitim programlarının (Orta Doğu Üniversitesi Sosyal Politika yüksek lisans programı gibi, web sayfası: <http://spl.metu.edu.tr>) bulunduğu da belirtilmelidir. Diğer taraftan bazı üniversitelerde ise alana ilişkin merkezlerin (Koç Üniversitesi Sosyal Politika Merkezi gibi, web sayfası: <http://spm.ku.edu.tr>) etkinlik gösterdiği görülmektedir. Bütün bunlar yaklaşık son 10-15 yılda ortaya çıkmış ve hızlanmış gelişmelerdir. Bu üniversitelerin hiç birinde direkt olarak sosyal politikayla ilgili bir bölüm ya da anabilim dalı bulunmamaktadır. ODTÜ’nün bilebildiğimiz kadarıyla bölümler dışında yer alan sosyal politika alanındaki tek lisansüstü programı ise 2007 yılından bu yana, değişik bölümlerden öğretim elemanlarının katkılarıyla hem tezli, hem de tezsiz düzeylerde yürütülmekte olup, disiplinler arası bir karakter göstermektedir. Programda başta sosyoloji olmak üzere; daha çok iktisat, uluslararası ilişkiler, siyaset bilimi ve toplumsal cinsiyet konularının ağırlık taşıdığı, buna karşılık örneğin sendikacılık ve iş hukuku gibi alanın bazı merkezî konularına yer verilmediği görülmektedir. Kanımızca, bu eksikliklerine karşın, ODTÜ’nün programı anlamlı bir içeriğe sahiptir ve benzeri lisansüstü programlarının yaygınlaşması faydalı olacaktır.³

Bir açıdan bakıldığında, sosyal politika konusundaki tartışmaların giderek Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerinin dışına da çıkması, alana önemli artılar getirmektedir. Bu artılar büyük ölçüde sosyal politikaya ilginin artması, artan ilginin farklı sosyal disiplinler kaynaklı olması ve bunun getirdiği zenginlik ile kuram ve uygulama düzeyinde bazı yeni gelişmelerin ülkemize aktarılması ve benzeri biçimlerde tezahür etmektedir. Ancak, sosyal politika anlayışı itibariyle, bu iki temel çizgi arasında önemli farklılıklar ve bunun getirdiği sıkıntılar da bulunmaktadır. İki anlayış arasında, alanın kapsam ve içeriğinin tanımlanmasından, ele alınan sorunlara ve çözüm önerilerine kadar büyük farklılıklar bulunuyor. Her iki çizgi de kendi içinde homojen olmamakla birlikte, genel çizgileriyle değerlendirildiğinde geleneksel olarak sosyal politika geleneğinden gelenler için sosyal politikanın kapsam alanına devlet tarafından geliştirilen sosyal politika önlemleri yanında, işçilerin kendi sendikal örgütleri aracılığıyla gösterdiği etkinlikler ve kazanımlar yani “kendine yardım” uygulamaları da dâhil edilmektedir. Oysa diğer anlayış içerisinde ağırlık dar anlamda sosyal politika önlemlerine verilmekte ve sendikal haklar ve faaliyetler konusu neredeyse yok sayılmaktadır. Örneğin bu alanda en çok etkinlik gösteren ve yayın yapan meslektaşlarımızdan biri olan Ayşe Buğra’nın yayınlarına bir içerik analizi uygulandığında, sendika sözcüğü

³ Programda yer alan dersler için bakınız, <http://spl.metu.edu.tr/course-requirements>.

ile karşılaşmanın dâhi zor olduğu görülebilir. Oysa sosyal politikanın hem oluşumu, hem de gelişimi üzerinde sendikaların etkisi direkt olarak da, endirekt olarak da yok sayılamaz. Bu yönüyle, en azından bazı yaklaşımların, tarihsel süreç içerisinde giderek genişleyen sosyal politika anlayışını daraltıcı bir nitelik taşıdığını gözliyoruz. Örneğin, Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Politika Forumu’nun çalışmalarında da; sosyal politikayı, aslında sosyal güvenlik konusunun bileşenlerinden biri olarak gördüğümüz sosyal yardımlarla neredeyse özdeşleştiren bir anlayışın hâkim olduğu görülmektedir ki, bunun sosyal politikanın diğer araçlarını ihmal eden ve nihâi analizde sosyal politikayı daraltan bir yaklaşım olduğunu düşünüyoruz. Farklı disiplinlerden gelen ve sosyal politika alanına farklı zâviyelerden yaklaşan insanların varlığı, alanın zenginleşmesi ve potansiyelinin genişlemesi açısından bir olumluluk olmakla birlikte, değinmiş olduğumuz sorunların varlığı da bir gerçektir.

Türkiye’de Sosyal Politika Geleneği, Taşıyıcılık ve Temsiliyet Üzerine Bir Değerlendirme

İstanbul’da Kessler’in, Ankara’da Talas’ın başlattığı çizgiler üzerinden şekillenen Türk sosyal politika geleneğine ilişkin olarak son dönemlerde yapılan bir tartışma, bazı hususların yeni baştan değerlendirilmesini gerekli kılan savlar ortaya koymaktadır (Taşçı, 2013). Bu yeni sava göre, bugüne kadar Türkiye’de sosyal politika geleneğinin oluşumunda öncü isim olarak kabul ettiğimiz Kessler, “sosyal politika geleneğinin kurucusu değildir, taşıyıcısıdır” (Taşçı, 2013: 1109). Buna göre, bir gelenek oluşturabilmek için ekol oluşturmak gerekir ki, Türkiye’de sosyal politika geleneğinde sadece iki ekol vardır; Sabahaddin Zaim ekolü ve Cahit Talas ekolü. Ekol olabilmenin koşullarından birincisi ise ekol yaratıcılarının söyledikleri ile yaptıklarının birbirlerine uygun olması yani ahlâkîlik meselesidir (Taşçı, 2013: 1110). İkinci koşul otorite olmak, yani yeni alanlar açmaktır. Üçüncü koşul ise temsiliyettir, yani sizin fikirlerinizi takip eden insanların varlığı, sizi takip edecek yeni nesil hocalar ve öğrenciler yetiştirmenizdir (Taşçı, 2013: 1111). Bu çerçevede, Türkiye’de sosyal politikaya iki aş yapılmıştır. Bunlardan biri, Sabahaddin Zaim’in 1950’li yıllarda yaptığı “İslâmî motifli aş”, diğeri ise Cahit Talas’ın yaptığı “sınıfsal temelli aş”dır (Taşçı, 2013: 1111).

Türkiye’de sosyal politika geleneğini doğru anlayabilmek ve geleceğe yanlış değerlendirmeler bırakmamak adına, bu görüşlerin üzerinde ciddi biçimde durulması ve eleştirilmesi gerektiği düşüncesindeyim. Bu yazımın da eğer bir katkısı olacaksa, bu görüşlerin eleştirilmesi olacaktır. Öncelikle Cahit Talas üzerine görüşlerimi ifade edecek olursam, kendisinin Ankara’da İstanbul’dakinden farklı bir ikinci çizginin oluşturucusu yani ekol olduğu bir gerçektir. Talas, yukarıda sayılan ekol sahibi olmanın üç gerekliliğini de bihakkın yerine getirmektedir. Ancak, Talas’ın Türkiye’deki sosyal politika geleneğine “sınıfsal bir aş” yaptığı düşüncesini gerçeklerle uyumlu bulamıyoruz. Buradaki sınıfsallık nitelemesinin hangi anlamda yapıldığı çok açık olmamakla birlikte, hemen söylenmesi gerekir ki, Talas sosyal

politikaya ve işçi-işveren ilişkilerine esas olarak sınıf perspektifinden bakan bir kişi değildi. Bir anlamda, sosyal politika ve işçi-işveren ilişkileri bağlamında elbette sınıf gerçeğinin varlığını reddetmek mümkün değildir ama salt bunun kabulü, insanları sınıfsal bakış noktasına götürmez diye düşünüyorum. Talas’ın görüşlerini örneğin Marksizm’le bağdaştırmak hiçbir biçimde mümkün değildir. Kendisinin hayata bakış ve siyasal görüş açısından hümanist ve sosyal demokrat olarak nitelenmesinin en uygun olduğunu düşünüyorum. Buna ilâve olarak, Talas’ın sosyal politika anlayışının zaman içinde de bir değişim gösterdiği, 1960’lı yıllara kadar, sonraki dönemlerine kıyasla daha muhafazakâr bir çizgi izlediği de söylenebilir. Hocamızın meslek hayatı boyunca yazdığı kitap, makale ile diğer etkinliklerinden bu sonuç rahatlıkla çıkarılabilir. Kendisiyle meslek yaşamının son yıllarında birlikte çalışma şansına kavuşmuş bir kişi olarak kişisel gözlemlerim de bu doğrultudadır. Bu noktada naçizane olarak, Kessler ile Talas arasında sosyal politikaya ilişkin önemli bir yaklaşım farklılığı olmadığını, aralarındaki farklılığın büyük ölçüde İstanbul’da ve Ankara’da olmak gibi coğrafi bir farklılıktan ibaret olduğu düşüncemi de ifade etmek isterim.

İstanbul’daki diğer ekol söz konusu olduğunda ise savı ve özellikle Kessler’in durumunu ciddi biçimde değerlendirmek icap eder diye düşünüyorum. Ekol sahibi olmanın ölçütlerinden biri olan “ahlâkîlik” söz konusu olduğunda; Toker Dereli, Kessler için “Acılar yaşamış, Almanya’nın/Avrupa’nın sorunlarını görmüş bir kişi olarak pek tabii bu hâl ahlâkına yansıyor, o da öğretilerine yansıyor” değerlendirmesinde bulunmaktadır (Dereli, 2013: 1115). Dereli, Kessler’in öğrencisi ve kendisinin hocası olan Orhan Tuna’ya dayanarak, Kessler’in sabah cebine bozuk paralar doldurarak evinden çıktığını ve karşılaştığı fakirlere dağıttığını da ifade etmektedir (Dereli, 2013: 1114-1115). Fındıkoğlu’nun az aşağıda aktaracağımız, Kessler’in dilenciler ve sokak hayvanlarıyla ilgili tavrı üzerine yaptığı değerlendirmeyi de buna eklemek gerek.

İkinci olarak, Kessler’in sadece bir “taşıyıcı” olduğu savı değerlendirilmelidir. Taşıyıcılık savı, dar bir çerçevede anlamlandırıldığı zaman sadece sosyal politika değil, tüm alanlar itibarıyla düşüncelerin ve normların dünya üzerindeki yayılışını anlamakta yetersiz kalır. Sosyal politika düşüncesi yanında, diğer tüm düşünceler de -liberalizm, sosyalizm ve diğerleri- belirli ülkelerde ortaya çıkmış ve daha sonra yeryüzünün diğer bölgelerine taşınmış değil midir? Örneğin, 19. yüzyılın ikinci yarısında Batı Avrupa ülkelerinde gelişen solidarist akımın, önce Osmanlı İmparatorluğu’na, oradan da Cumhuriyet Türkiye’si’ne ulaşması ve etkinlik kazanması başka nasıl anlaşılabilir? Her ülkenin ya da düşünürün, bu akım ya da fikirleri yok kabul edip, yeni baştan yaratması mı gerekmektedir? Aynı şey, düşünceler yanında, belirli bir alanda, örneğin sosyal politika alanında oluşan normlar konusunda da geçerli değil midir? Örneğin Türkiye’nin, çalışma hayatına ilişkin olarak endüstrileşmiş ülkelerde oluşan ve giderek uluslararasılaşan normları, aynı zorlukları yüzyıllar boyunca yeniden yaşayarak yeni baştan oluşturmaları mı gerekmektedir? Bu çerçevede bakıldığı zaman, düşüncelerin de sınırları aşması,

başka coğrafyalara ulaşması, “taşıyıcılık” yoluyla yaygınlaşması kadar doğal bir şey yoktur. Bu anlamda ise insanlık tarihinde önemli bir düşüncüyü başka ülkelere ve zamanlara taşıyabilmiş olmak büyük bir onur sayılmalıdır ve Kessler’e, batıda oluşan sosyal politika düşüncesini ve bunun uygulamasına ilişkin bilgileri Türkiye’ye getirdiği, kendisinden sonraki kuşaklara aktardığı için kendimizi borçlu hissediyoruz. Bu açıdan değerlendirildiğinde, şüphesiz Talas’ın ve diğer hocalarımızın yaptıkları da özünde bundan farklı değildir.

Bununla birlikte, bir kişi belirli koşullarda ortaya çıkmış düşüncelerin taşıma yoluyla başka bir coğrafyada yaygınlaşıp benimsenmesine katkıda bulunur, ancak yaptıkları sadece bundan ibaret kalırsa, elbette bir eksikliğin varlığından söz edebiliriz. Bu noktada ise sorun, taşıyanların taşıdıkları üzerine Türkiye’ye ilişkin bir şeyler koyup, o düşünce ışığında Türkiye gerçeklerini çözümlemeye ve uygulamaya katkıda bulunup bulunmadıkları noktasında düşünülmektedir.

Türkiye’de 1930’lu yıllardan başlayarak sosyal politika alanındaki gelişmeler üzerinde etkili olan Kessler’in durumu bu açıdan değişik boyutlar itibarıyla değerlendirilebilir. Bunun bir boyutu, eğitim faaliyetleridir. Kessler, Türkiye’de bulunduğu yıllar boyunca binlerce öğrencinin yetişmesine katkıda bulunmuştur. Bu katkılan, sadece eğitim değil, Türkiye’de sosyal politika uygulamaları üzerindeki etkileriyle de değerlendirmek icap eder. Kessler’le uzun yıllar birlikte çalışmış olan genç meslektaş Fındıkoğlu’nun 1960’lı yılların başında yaptığı değerlendirmelerle, “Bugün Çalışma Bakanlığı İşçi Sigortaları ve İş ve İşçi Bulma Kurumlarında çalışan ve 1937-1951 arasında Fakültede okuyan ve çıkan Sosyal Siyasetçi, sosyal sigortacı, Çalışma Vekâleti Müdür ve memuru olanlar, ‘Türkiyede Prof. Kessler sosyal siyaset çığını’nın mahsulü sayılırlar’” (Fındıkoğlu, 1964: 14). Diğer taraftan Kessler’in varlığı, Türkiye’de sosyal politika alanında atılan bazı önemli adımlar üzerinde de etken olmuştur. “Kessler’in görüşlerinin koalisyon yasalarının kaldırılmasında ve 1947 tarihinde kısıtlayıcı da olsa Sendikalar Kanununun kabul edilmesinde önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir. ...Kessler o dönemlerde henüz herhangi bir tecrübeye sahip olmayan birinci nesil sendika yöneticilerinin yetiştirilmesi konusunda faaliyet göstermiştir” (Hänlein, 2008: 211).

Bunlar düşünüldüğünde, Kessler’in sosyal politika alanındaki işlevinin salt taşıyıcılık boyutuna indirgenmiş olmasını, bir haksızlık olarak değerlendirmekte tereddüt etmiyoruz. Diğer bir boyut, onun Türkiye’deki duruma ilişkin olarak yaptığı araştırma ve yayınlardır. Kessler, Türkiye’yi boydan boya gezmiş, problemleri yerinde görmüş, ülkenin birçok yerindeki ve İstanbul’daki işletmelerde ve madenlerde incelemelerde bulunmuştu (Hänlein, 2008: 210). Türkiye’de işçilerin çalışma koşulları, çocuk emeği, iş istatistikleri onun ilgi ve çalışma konuları arasındaydı. Gene Fındıkoğlu’nun ifadeleriyle, Kessler “Sanayi müesseselerinde bizzat yaşanan bir sosyal tecrübe fikrini talebelerine ve bizler gibi genç meslekdaşlarına yaşatmak için sık sık meslekî gezintiler tertip etmiştir. Türkiye’nin sahipsiz çocuk meselesine sahip çıkmaya çalışmış, perişan kooperatifliğimizin dertlerine derman aramış, İstanbul Belediyesinin ifa ettiği hizmetlere, o zaman

Belediye İktisat Müdürü olan Asım Süreyya Beyinn delâletiyle rehberlik etmeye gayret etmiş, Prof. Kessler, Türkiyede ilk neşriyat olarak Belediyece bastırılan (Büyük Şehirler...) adlı risalesini 1934 de neşretmiş⁴⁴, nihayet İstanbulun cadde ve sokaklarını dolduran dilenciler için islâhaneler ve iş evleri kurmayı düşünmüş, sokaklarda hayvanlara işkence edenleri önce konuşmaya çabaladığı sevimli Türkçesiyle aydınlatmaya gayret etmiş, aydınlanmayı kabul etmeyenleri Şişlideki “Hayvanları Koruma Cemiyeti”ne bizzat giderek şikâyet etmiştir” (Fındıkoğlu, 1964: 13).

Kessler, 1930’lu yılların başından itibaren sosyoloji alanında da dersler vermiş, ders kitabı mahiyetinde kitaplar ile makaleler yayınlamıştı (Kessler, 1934(b); Kessler, 1938). Sosyal politika disiplininin teorik boyutlarına ilişkin olarak yapmış olduğu yayınlar yanında, Türkiye gerçekliğine ilişkin araştırmalarından kaynaklanan yayınları da, Türkiye’nin sosyal politika tarihiyle uğraşanlar açısından vazgeçilmez önemde değerli kaynaklardır (Kessler, 1942; Kessler, 1943; Kessler, 1945; Kessler, 1948). Tüm yayınları itibarıyla düşünüldüğünde, gene Fındıkoğlu’nun ifadeleriyle, “Etraflı bir Prof. Kessler bibliyografyası hiç şüphesiz 1937-1951 arasındaki neşriyatının listesini de ihtiva edecektir. Böyle bir liste karşısında ona Türkiyede sosyal siyaset kurucusu ve yayıncısı rütbesini vermek bir zaruret olacaktır” (Fındıkoğlu, 1964: 14).

Üçüncü olarak ise “temsiliyet” sorunu değerlendirilmelidir. Eğer temsiliyet, sizin fikirlerinizi takip eden insanların varlığı, sizi takip edecek yeni nesil hocalar ve öğrenciler, bunlar yanında uygulama içerisinde yer alan kişiler yetiştirmekse, buna Kessler’den daha uygun bir isim düşünmek dahi güçtür. Başta asistanı Orhan Tuna ve onun öğrencileri Metin Kutal, Toker Dereli ve diğerleri ile onların öğrencileri düşünüldüğünde ve bu çizgi içerisinde yer alanların akademik çalışma, yayın ve diğer etkinlikleri değerlendirildiğinde, bu çizginin günümüze kadar bihakkın devam ettiğini söylemek en uygunu olacaktır. Bu anlamda, Kessler’le sadece kendisini takip edenler değil günümüzün sosyal politikacıları arasında da bir süreklilik vardır diye düşünüyorum ve buna İstanbul ekolünden gelmemekle birlikte kendimi de dâhil etmekten mutluluk duyuyorum.

Türk sosyal politika tarihi üzerinde çalışan bir kişi olarak bu değerlendirmelerime, bu gelenek içerisinde yeri genellikle ihmal edilmiş olan Orhan Tuna’nın kritik bir öneme sahip olduğu ve kendisine haksızlık yapılmaması gerektiği eklemesinde bulunmak isterim. Onun öğrencisi olan Sabahaddin Zaim’in değerlendirmeleriyle “Türkiye’de sosyal siyaset ilminin Türk kurucusu olan” Tuna, “...üstad Kessler’in Sosyal Siyaset disiplininde halefi olmuş, bu ilmi disipline etmiş, sisteme bağlamıştır” (Zaim, 1982). Tuna, Kessler’in asistanı olarak başladığı meslek hayatında 1940’lı yıllardan başlayarak yayınladığı ve yaşamının son dönemlerine kadar devam eden kitap ve makale çalışmaları ile sosyal politika alanına ciddi katkılarda bulunmuştur (Tuna, 1940 Tuna, 1943; Tuna, 1945; Tuna, 1966-1967;

⁴⁴ Kessler, 1934(a)’ya referans verilmektedir.

Tuna, 1969). Tuna, “Sosyal Siyaset Konferanslarını Üniversite Kürsüsünden fabrika salonlarına, sendika binalarına taşımış” (Zaim, 1982), ülkemizde sendikal faaliyetlerin henüz başladığı yıllarda katıldığı sendikal eğitim programları ve diğer sosyal etkinlikleri ile sendikacılık hareketinin ilk aşamalarındaki zorlu gelişim sürecinde katkılarda bulunmuş, bu uğurda Demokrat Parti iktidarının tepkilerini de üzerinde toplamıştı (Makal, 2002: 281, dn. 385). Tuna, yetiştirdiği ve bir sonraki kuşağın önemli isimlerini teşkil eden Metin Kutsal, Toker Dereli gibi isimler aracılığıyla da sosyal politika geleneğinin sürekliliği ve kalitesi üzerinde etken olmuştur.⁵ Orhan Tuna, bu katkılarına karşın, önemli Türk sosyal politikacıları arasında belki de üzerinde en az çalışılmış olanıdır ve hakkında kapsamlı çalışmaların yapılmasında fayda vardır.

Şüphesiz ki bütün bu değerlendirmelerimiz, Türk sosyal politika tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Sabahaddin Zaim hocamızın değişik biçimlerde alana yaptığı katkıları göz ardı etmek anlamına hiç bir şekilde gelmez. Kendisi; araştırmaları, yayınları, etkinlikleri ve yetiştirdiği öğrencileriyle zaten gelenek içerisinde hak ettiği yeri almış durumdadır.⁶ Sabahaddin Zaim’in Türk sosyal politika geleneği içerisindeki kendine özgü çizgisini, bu çizginin katkı ve farklılıklarını vurgulayarak ayrı biçimde ele almak, sanıyorum ki hocamızın alana katkısına ve anısına daha uygun düşecektir.

Sonuç

Türkiye’de sosyal politika üniversitelerde ve diğer akademik platformlarda giderek yaygınlaşmakta ve popüler bir alan haline gelmektedir. Bu popülerlik, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerinde çalışan akademisyenlerin yanı sıra, değişik disiplinlerden gelen akademisyenlerin de alana ilişkin etkinlik ve yayınlarıyla karakterize olmaktadır. Diğer taraftan, esas olarak Türkiye’de sosyal politikanın gelişiminin esas mecrası olan bu bölümlerdeki gelişmelere ilişkin farklı yorum ve değerlendirmelerin de ortaya çıktığı görülmektedir. Şüphesiz bunun önemli nedenlerinden biri, kendi sosyal politika geleneğimiz ile bu geleneği yaratan isimlere ilişkin bilgilerimizin yetersiz olmasıdır. Kişisel gözlemlerime dayanarak rahatlıkla söyleyebilirim ki, bölümlerimizin öğretim üyelerinin bir bölümünün, özellikle de genç meslektaşlarımızın bölümlerin geçmişi ve bu geçmişi oluşturan hocaların varlığı ile akademik çalışmaları konusundaki bilgileri son derecede yetersizdir.⁷ Bu eksikliğin giderilmesi için, bu hocalarımızın eserleri ve alana katkıları konusunda

⁵ Tuna’ya ilişkin anılarını, her iki hocamızdan da zaman zaman dinleme bahtiyarlığını yaşadık.

⁶ Zaim’in “İstanbul Mensucat Sanayiinde Ücretler” başlıklı 1956 tarihli kitabını, alanımızda bugüne kadar yazılmış en iyi eserlerden biri olarak görüyoruz. Bakınız, Zaim, 1956.

⁷ Değişik üniversitelerde jüri üyesi olarak girdiğim doktora yeterlilik sınavlarında, sorularım üzerine, birçok araştırma görevlimizin Kessler’i, Talas’ı, Zaim’i tanımadıklarına ben ve jürilerde yer alan diğer meslektaşlarım bizzat şahit olduk.

kapsamlı çalışmalar yapılması gerekli olup, bu konuda Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri bölümlerine büyük sorumluluk düşmektedir. Bu bölümlerin öğretim üyeleri, kendi yapacakları çalışmalar yanında, yönetecekleri yüksek lisans ve doktora tezleri aracılığıyla da bu alandaki bilgi birikimine katkıda bulunmalıdırlar. Diğer taraftan, Türkiye’de sosyal politika disiplininin gelişmesine katkıda bulunan hocalarımız adına bilimsel etkinlikler düzenlenmesinde, isimlerinin alanımızla ilgili kurum ve mekânlara verilmesinde de fayda görürüm. Bu bağlamda, 2012 yılından itibaren Mülkiye Sosyal Politika Merkezi tarafından hocamız Cahit Talas anısına sosyal politika alanında yazılmış doktora ve yüksek lisans tezlerine verilmeye başlanan “Prof. Dr. Cahit Talas Sosyal Politika Ödülü”nün daha şimdiden olumlu sonuçlar vermeye başladığını da belirtmek isterim. Bunların yanında, alanımızın yaşamakta olan önemli isimlerinin Türkiye’de sosyal politika alanının ve üniversitelerde sosyal politika düşüncesi ile eğitiminin tarihsel geçmişine ilişkin bilgi ve gözlemlerini gelecek kuşaklara aktaracak çalışmalar yapılmasında büyük fayda vardır. Bu hocalarımızı anılarını yazmaları doğrultusunda ikna etmek için çaba göstermek yanında, kendileriyle mülâkat ve söyleşiler yaparak da, paha biçilmez deneyimlerini gelecek kuşaklara aktarmak büyük katkı sağlayacaktır. Geçmişimiz hakkında daha çok ilgi, merak ve bilgi, Türkiye’de sosyal politika geleneğinin daha iyi değerlendirilmesi ve anlaşılması kadar, sağlıklı biçimde gelişmesine de katkıda bulunacaktır.

Kaynakça

- Buğra, Ayşe (2008); **Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dereli, Toker (2013); “Türkiye’de Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Eğitimi Paneli, Soru ve Tartışmalar”, **14. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi**, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) Yayını, Ankara: 1112-1132.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri (1964); “Türk Sosyolojisinde İki Alman Sosyoloğu: Prof. Kessler ve Prof. Rustow”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: XXIII, Sayı: 3-4’den ayrı bası, İstanbul.
- Hänlein, Andreas; Gerhard Kessler (2006): Türkiye’de Sürgün Bir Alman Sosyal Politikacı, Çeviren: Alpay Hekimler, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 8, 2006/2: 31-47.
- Hänlein, Andreas (2008); Gerhard Kessler’in Hayatı ve Türkiye’de Sosyal Politika’nın Gelişmesindeki Katkıları, Çeviren: Alpay Hekimler, **Sosyal Siyaset Konferansları**, Sayı: 54: 203-213.
- Kessler, Gerhard (1934a); **Büyük Şehirlerin İktisadi Çehresi**, Belediye Matbaası, İstanbul.
- Kessler, Gerhard (1934b); **Sosyoloji**, Notu tutan: Fahri Galip, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Talebesi Cemiyeti Yayını, İstanbul.
- Kessler, Gerhard (1938); **İktisadiyata Başlangıç**, Çeviren: Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Kessler, Gerhard (1942); “Türk İş İstatistikleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:4, Sayı:1, İlkteşrin 1942: 236-254.
- Kessler, Gerhard (1943); “Türkiye’de Çocuk Sayı”, Çeviren: Orhan Tuna, **İş Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 34, Nisan 1943: 69-78.
- Kessler, Gerhard (1945); **İktisadi Siyaset**, Çeviren: Orhan Tuna, Gençlik Kitabevi Neşriyatı, İstanbul.
- Kessler, Gerhard (1948); “Zonguldak ve Karabük’teki Çalışma Şartları”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 9, No. 3, Nisan 1948: 173-196.
- Koray, Meryem (2013); “Akademik Alanda Sosyal Politika Nereye?”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 36, 2013/1: 15-39.
- Makal, Ahmet (2002); **Türkiye’de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963**, İmge Yayınları, Ankara.
- Makal, Ahmet (2008); “Çeyrek Yüzyılın İçinden Kendimize Bakmak: Kuruluşlarının 25. Yılında Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümleri Üzerine Bir Değerlendirme”, **Çalışma ve Toplum**, Sayı: 16, 2008/1, ss. 11-26.
- Makal, Ahmet (2013); “Türkiye’de Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümleri’nde Eğitimin Mevcut Durumu ve Geleceği”, **14. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi**, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) Yayını, Ankara: 1080-1089.

- Makal, Ahmet (2013); “Türkiye’de Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Eğitimi Paneli, Soru ve Tartışmalar”, **14. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi**, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) Yayını, Ankara: 1112-1132.
- Özdemir, Ömer Furkan (2013); **Türkiye’de Sosyal Politikanın Gelişiminde Cahit Talas’ın Etkisi**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taşcı, Faruk (2013); “Türkiye’de Sosyal Politika Bilimi Geleneği”, **14. Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Kongresi**, Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-İş) Yayını, Ankara: 1108-1112.
- Tuna, Orhan (1940); “İş Hukuku ve Milli Korunma Kanunu”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt: 1, No. 3, Nisan 1940: 330-351.
- Tuna, Orhan (1943); “Sanayide Çocuk Say’i ve Çocuk Say’inin Korunmasına Matuf Mevzuat”, **İş Dergisi**, Cilt: IX, Sayı: 34, Nisan 1943: 214-236.
- Tuna, Orhan (1944-1945); “İş İstatistikleri”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:6, No.1-2, Ekim 1944-Ocak 1945: 325-348.
- Tuna, Orhan (1966-1967); “Türkiye’de Cebri Tahkim Sistemi Tatbikatı”, **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt:26, Sayı:1-4, Ekim 1966-Eylül 1967: 35-52.
- Tuna, Orhan (1969); “Türkiye’de Sendikacılık ve Sendikalarımız”, **Sosyal Siyaset Konferansları**, Yirminci Kitap, İstanbul, 1969: 255-268.
- Zaim, Sabahaddin (1956); **İstanbul Mensucat Sanayiinin Bünyesi ve Ücretler**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- Zaim, Sabahaddin (1982); “Önsöz”, **Prof. Dr. Orhan Tuna’ya Armağan**, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul.
- <http://spl.metu.edu.tr/course-requirements>